

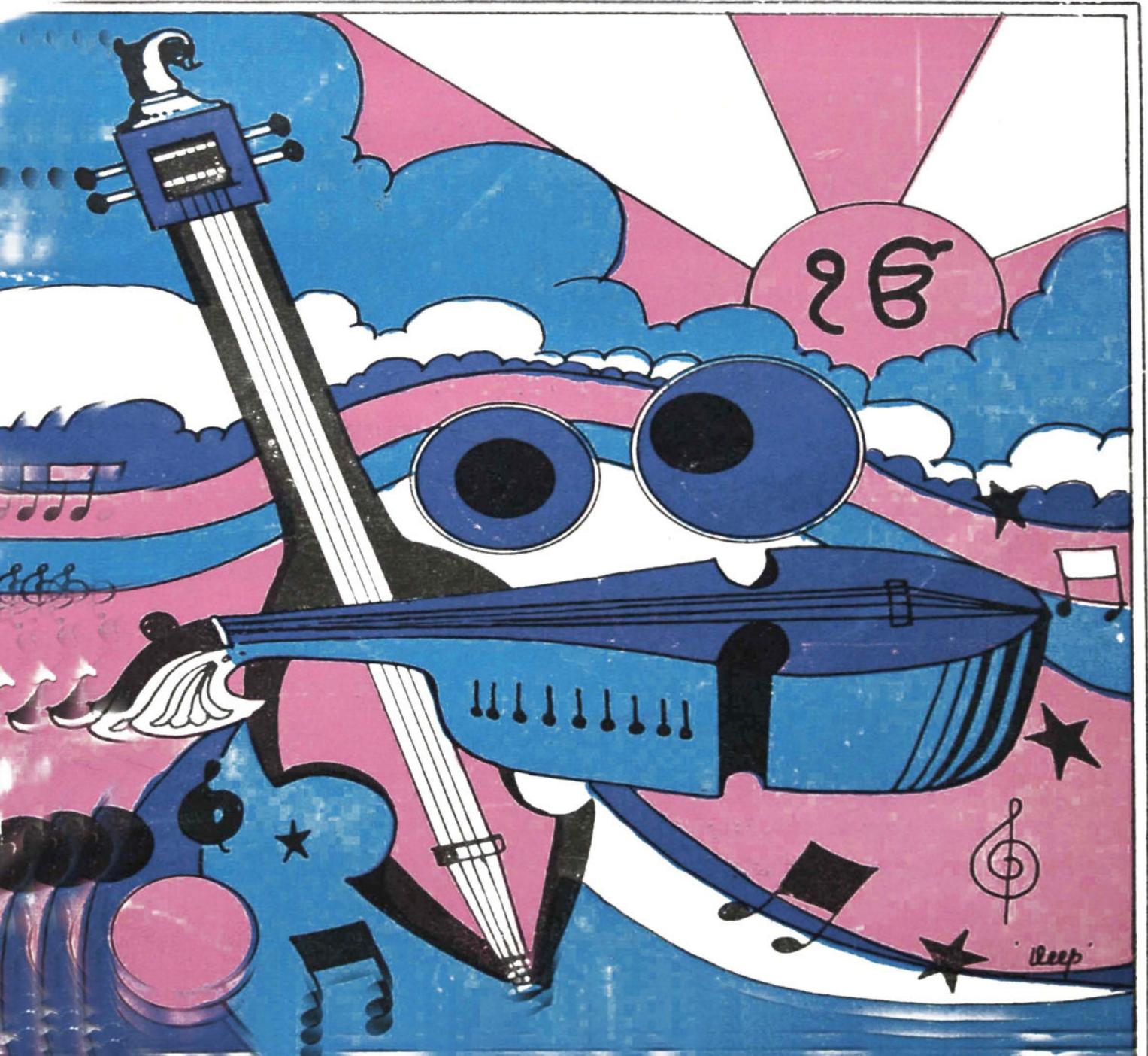
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

AMRIT KIRTAN

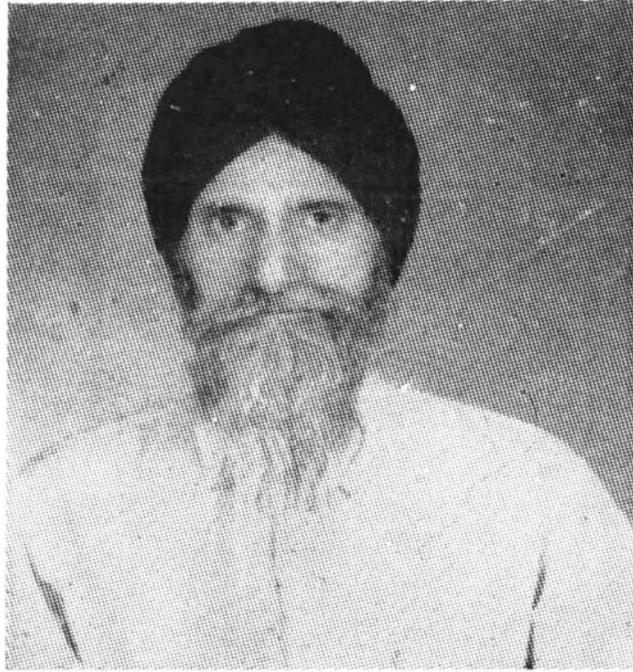
ਅੰਕ 7
ਦਸੰਬਰ, 1989

ਅਸ੍ਰੁਤ ਕੀਰਤਨ

(ਸੰਪਾਦਕ ਆਨਰੇਰੀ)
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਅਨੰਨ ਸੇਵਕ ਖਾਲਸਾ ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਬੇਤਾਜ ਬਾਦਸ਼ਾਹ

ਸ੍ਰ: ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ
(1908 ਤੋਂ 16 ਅਗਸਤ 1989)

ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਨਿੱਘੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਆਯੂ ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ
ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ
ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ
ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ।

ਭਰਾ : ਸ੍ਰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ, ਸ੍ਰ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ

ਪੁੱਤਰ : ਸਰਵਨ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ

ਪੁੱਤਰੀਆਂ : ਗੁਰਦੇਵ ਕੌਰ, ਰਘਵੀਰ ਕੌਰ

ਨੂੰਹ : ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਖਾਲਸਾ

ਸੈਂ : ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤਿਪਰ ਚੰਦ ਸਟੀਲ ਰੋਲਿੰਗ ਮਿਲਜ਼
ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ (ਪਟਿਆਲਾ)

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਅਸ੍ਰੁੱਤ ਕੀਰ੍ਤਨ

Amrit Kirtan

ਅੰਕ : 7

ਦਸੰਬਰ 1989

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਤਰਸੀ

ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੋਮਲ

ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਮੈਨਨ

ਸ੍ਰ: ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋ: ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਚਿਤਰਕਾਰ : ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਈ ਪਤਾ :

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ,

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-160015

ਫੋਨ : 24660

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਇੱਕ ਕਾਪੀ : 5 ਰੁਪਏ

ਦੇਸ਼ :

ਸਲਾਨਾ 50 ਰੁਪਏ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 500 ਰੁਪਏ

ਵਿਦੇਸ਼ :

ਸਲਾਨਾ 500 ਰੁਪਏ

ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 5000 ਰੁਪਏ

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ

1. ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ 2
2. ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ
—ਸਰਬਜੋਤ ਕੌਰ 4
3. ਸਾਡੇ ਸੁਰੀਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏ
—ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ 6
4. ਯਾਦ ਪਟਾਰੀ ਵਿਚੋਂ-ਮਿਸਜ਼ ਬੀ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ 9
5. ਇੱਕ ਟਕਸਾਲ ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਤੂਰ
—ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ 12
6. ਸੁਰ ਲਿਪੀ (Notation) ਦੇ ਚਿੰਨਾਂ ਦੀ
ਜਣਪਛਾਣ 14
7. ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ—ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ 16
8. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਬਾਨੇ
ਡਾ ਡੀ ਏਜ. ਨਵਲਾ 17
9. ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰ - ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ 21
10. ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ ਪ੍ਰੋ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ 22
11. ਸ਼ਬਦ ਸੁਰ-ਲਿਪੀ—ਪ੍ਰੋ: ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ 23
12. The Other Side
Gurbachan Singh 24
13. ਪੁਸਤਕ ਚਰਚਾ 27
14. ਸਮਾਚਾਰ 31

ਨੋਟ : ਲਖਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਤੁਹਾਡੇ ਪੱਤਰ

ਤੁਸੀਂ ਲੱਖ ਲੱਖ ਵਧਾਈਆਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪਰਚੇ ਦਾ ਮਿਆਰ ਕਾਫੀ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਕਿਲੱਤ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਜਿਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਕਿੰਨਾਂ ਕੁ ਘਾਟੇ ਜਾਂ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸੌਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਨਿਰਾਪੂਰਾ ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਕਦੇ 'ਰੁਸਤਮ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਰਚਾ ਬੜੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਕੱਢਿਆ ਸੀ — ਦੁਮਾਸਕ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖੇਡ ਮਹਿਕਮਾ ਜਾਂ ਹੋਰ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਲੋਂ ਘਟਦੇ ਪੈਸੇ ਪਾ ਕੇ ਛੇ ਸਾਲ ਕੱਢਦੇ ਰਹੇ, ਹਾਰ ਕੇ ਤੋਬਾ ਕਹਿਣੀ ਪਈ। ਕਈ ਸਾਲ ਅਸੀਂ ਫੋਕੀ ਬੱਲੇ ਬੱਲੇ 'ਚ ਫਸੇ ਰਹੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਲਮਦਾਰ, ਖਬਰੇ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਐਨੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਹਿਨੀ ਅਯਾਸ਼ੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪਹਾੜ ਜਿੱਡਾ ਜੇਰਾ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਮਰ ਕੱਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਹੁਣ ਨਿੱਤਰੇ ਹੋ ਤਾਂ ਡਟ ਜਾਓ। ਜਿੰਨੇ ਜੋਗੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਾਂ।

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਲੰਡਨ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੇ 1 ਤੋਂ 17 ਤਾਈਂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਮ ਕਰਕੇ ਜੋੜ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਘਰ ਲੈਅ (Pitch) ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸਮਾਦ-ਨਾਦ, ਉਸਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹੀ 'ਲੈਆਂ' ਹਨ। ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਾਕੀ 14 ਲੈਆਂ ਨੂੰ ਬੇਘਰ (ਗਲਤ ਘਰ) ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ ਤੇ ਕੁਝ ਕਰ ਵਿਖਾਵੋ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗਤੀ ਤਾਂ 'ਰਬਾਬ' ਦੀ ਹੀ ਭਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰੋ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਾਂ ਉਚਾਰਣ ਕਰਕੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ (Simple folk) ਨੂੰ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੈਨੇਟ ਹਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਹੋਣੇ ਤਾਂ ਸੋਚੋ ਨਹੀਂ ਗਏ ਹੋਣੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਰਾਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ।

ਜਦੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚੀ ਗਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਉਡ ਸਪੀਕਰ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੁਰੀਲਾਪਨ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੁਖਮਨੀ, ਬਰਨਾਲਾ

ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਚਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਲਜੁਗ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪਰਚਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਮਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਉੱਦਮ ਹੈ ।

ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤੇ ਸਿਹਤਯਾਬੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ । ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ, ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਇਸ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਸਕੇ ।

ਸ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਮਾ, ਨਾਇਬ ਰਿਸਾਲਦਾਰ (ਰਿ.) ਪਟਿਆਲਾ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਪ੍ਰੇਮ, ਦੀਰਘ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰੰਭਨ ਲਈ ਵਧਾਈਆਂ । ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਸੰਭਾਲਣ ਯੋਗ ਹੈ ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੱਥੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਇਕ ਆਸਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਹਿੱਤ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਏਗਾ । ਦਾਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਚਾਹਨਾ ਤੇ ਦੁਆ ਹੈ । ਪੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੀਜਾ ਤੱਤ ਲੋਕ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਨੇ ਸਫਲ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਤੱਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਏਥੇ ਸੰਜੁਗਤ ਲਗਦੇ ਹਨ ।

ਹਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਨੋਟਿਸ ਬੋਰਡਾਂ ਤੇ ਏਸ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਘਰ ਘਰ ਲੁਆਉਣ ਲਈ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

ਬਲਵਿੰਦਰ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋ., ਲੁਧਿਆਣਾ

ਤੁਹਾਡਾ ਯਤਨ ਬੜਾ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬੜੇ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ ਬੜਾ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਲਗਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ । ਆਸ ਹੈ ਇਸ ਸੁਭ ਉੱਦਮ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਸਰਬ ਸਿੰਘ ਅੰਕ ਆਮ ਪਾਠਕ' ਲਈ ਵੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ ।

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਸਾਬਕ ਸਰਪੰਚ), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ

ਸਰਬਜੋਤ ਕੌਰ ਐਮ.ਏ. (ਮਿਊਜ਼ਿਕ)

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ “ਸੰਗੀਤ ਉਹ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨੇਮ ਹੈ, ਜੋ ਰੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਬ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨੀ ਖੰਭ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾਰੀ ਦੀ ਦਾਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਸ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਹਰ ਸੈ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਛੇੜਦਾ ਹੈ।” ਸੰਗੀਤ ਉਹ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵਰ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ—ਸਵਰ ਅਤੇ ਤਾਲ। 22 ਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਦੇ 10 ਵਰਣਾਂ (ਬੱਲਾਂ) ਦੀ 32 ਅੱਖਰੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 1469 ਈ: ਤੋਂ 1708 ਈ: ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਵਰ-ਤਾਲ-ਬੱਧ ਰਸ ਭਿੰਨਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨਕਾਰ, ਜਦੋਂ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਇਲਾਹੀ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਸੰਗੀਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹੀ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਰ-ਤਾਲ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੀ ਸਨ ਬਲਕਿ ਉੱਚ ਕੱਟੀ ਦੇ ਗਾਇਕ ਵੀ ਸਨ।

ਉਦੇਸ਼ :—

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਗੀਤ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਗਿਰ ਗਿਆ

ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਰਤੋਂਵ ਕੇਵਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਦਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੰਗੀਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਸੰਗੀਤ ਬੁਰੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਿੰਗਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਨਸਾਨੀ ਆਚਰਣ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਲੀਆ ਮੋਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਯਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :—

‘ਸ਼ਾਹਾਂ (ਸ਼ਾਹਾਂ) ਸੁਰਤ ਗਵਾਈਆ

ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ ਚਾਇ ।’

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਲੀਲਤਾਂ ਨਾਲ ਲਬ-ਪਥ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਮਹਾਨ, ਅਨੂਠਾ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਜੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਾਰਗੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ

ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ ਸੁਰੀਲੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1937 ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਹੁਣ ਤੱਕ ਆਪ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਈਲੈਂਡ, ਸਿੰਘਾਪੁਰ, ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਮੇਰਠ, ਦਿੱਲੀ, ਲਖਨਊ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਰਸ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ । ਪੇਸ਼ ਹਨ— ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ—

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਰਤਨ ਜੀ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆ ?

ਉੱਤਰ—ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ, ਗਿਆਨੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਸਕੀਨ ਜੀ, ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਗੀਆਂ ਲਈ 'ਅਮਰ ਕੀਰਤਨ' ਨਾਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪੋਥੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਆਪ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ?

ਉੱਤਰ—ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਭਾਈ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੰਡਤ ਰਾਜ ਕਿਸ਼ੋਰ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਧੀ-ਵੱਤ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਯਗ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਤੋਂ ਫਸਟ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬੀ.ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਈ ਰਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਰਾਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਭਾਈ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਕੀਰਤਨੀਏ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ—ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ— ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗ-ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ । ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹੋ ?

ਉੱਤਰ—ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸਹਾਇਕ ਰਾਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਸਾਹਿਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਸਰਹੰਦ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕਤਸਰ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਧੀਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਚੌਂਕੀ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿਖਲਾਈ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਅੰਬਾਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਗ ਅੰਬਾਲਾ ਛਾਉਣੀ ਵਿਖੇ ਵੀ ਸਹਾਇਕ ਰਾਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, 19 ਡੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਮੇਰਠ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਬਾਰ, ਸਦਰ ਲਖਨਊ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਗਰ, ਦਿੱਲੀ, ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਪੁਰਾ, ਦਿੱਲੀ, ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਤੁਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਕਦੋਂ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ?

ਉੱਤਰ—ਲੱਗਭੱਗ 1967 ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਇੱਕ ਕੀਰਤਨੀਏ ਵਜੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ? ਭਾਵ, ਕੋਈ ਸਨਮਾਨ ਵਗੈਰਾ ?

ਉੱਤਰ—ਕੀਰਤਨੀਏ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਤਾਂ ਹਰ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਕੇ ਉੱਠੀਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਰੋਤਾ ਜਦੋਂ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਸੱਲੀ ਭਰਪੂਰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਉੱਥੋਂ ਸਨਮਾਨ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਸੰਗਤਾਂ ਚੰਗੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹਨ ?

ਉੱਤਰ—ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਕੀਰਤਨ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਵੈਸੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਕਾਪੀਆ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਲੱਗਭੱਗ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੋਣਗੇ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਕਿੰਨੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ?

ਉੱਤਰ—ਤਕਰੀਬਨ 60 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹਾਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਗ ਦੀ ਨੋਟੇਸ਼ਨ ਦੇਖ ਕੇ ਰੀਤ ਬਣਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ?

ਉੱਤਰ—ਦਾਦਰਾ, ਕਹਿਰਵਾ, ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਆਦਿ ਸੌਖੀਆਂ ਤਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਛੋਟੀ ਤਿੰਨ ਤਾਲ, ਢਈਆ, ਸੂਲਫਾਕ, ਝਪਤਾਲ, ਫਰੋਦਸਤ, ਆੜਾ ਚੌਤਾਲਾ ਆਦਿ ਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਵੀ ਹੋ ?

ਉੱਤਰ—ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ੌਕ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਗਨ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ । ਜੇ ਸ਼ੌਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ । ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਸਿੱਖਦੇ ਸਿੱਖਦੇ ਛੱਡ ਬੈਠਦੇ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ੌਕ ?

ਉੱਤਰ—ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਬਾਗਬਾਨੀ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਰਾਗੀਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹੋ ?

ਉੱਤਰ—ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਹਰ ਕੀਰਤਨੀਏ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਛੀ, ਭਾਈ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜਖਮੀ, ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਰਾਗੀਆਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਢੰਗ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸੱਜਣ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ?

ਉੱਤਰ—ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਜਪੁਰੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਦਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਭਾਈ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ

ਮਿਸਜ਼ ਬੀ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਚੁਮਾਸੇ ਦੀ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਫੁੱਲ ਮੁਰਝਾ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਮੋਰੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਤਾਜ਼ੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗੂ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਵਾਂਗੂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮ ਜਨਮਾਂਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਰਹੇਗਾ।

ਇਹ ਯਾਦਾਂ ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪੁੱਥੀ ਬਣ ਜਾਏਗੀ। ਸੋ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਉਹ ਹੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੀ ਜੋ ਹਰ ਵਕਤ ਮੋਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਕੋਈ 21 ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ, ਜਦ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਪਾਸ ਆਈ। ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਦ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਵਜਣ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਮੋਰੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਭਰਜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਰਸ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗਈ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗਲੀਚੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਹਾਲੇ ਉਮਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਮੁੱਛਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਫੁੱਟੀਆਂ।

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੌਣ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੀਰਤਨ ਏਨਾਂ ਰਸ ਭਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਰੌਣਕ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਨੂੰ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹ

ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਸਿਖਾਉਣ । ਭਾਈ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਹਨ । ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮ ਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪਾਈ ਹੈ । ਸੌ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਬੈਠ ਗਈ । ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਉਹ ਹੀ ਸਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ । ਰਾਗ ਤੇ ਤਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨੋਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ । ਸਾਡਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਾਸਟਰ ਤੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਹੀ ਆਖ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਾਂ ਪਰ ਇਹ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੜੇ ਹਸ ਖੇਡ ਕੇ ਬੀਤ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਭੈਣ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦੇ, “ਪਾਪ ਕਮਾਵਦਿਆਂ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਨਾ ਬੋਲੀ ਰਾਮ” ਤੇ ਮੈਂ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ “ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੋਲੀ ਰਾਮ” ਤੇ ਸਾਰੇ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਕੇ ਦੂਹਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ।

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਲਕਿ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸਾਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘਦੇ ਗਏ ਕਈ ਰਾਗ, ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ, ਨੁਮਰੀਆਂ, ਦਾਦਰੇ ਵਗੈਰਾ ਸਿਖਾਏ । ਵਾਇਲਨ, ਦਿਲਰੁਬਾ, ਸਿਤਾਰ ਤੇ ਜਲ ਤਰੰਗ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਜੇ ਇਕ ਭੈਣ ਸਵੇਤੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਵਾਇਲਨ ਵਜਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਿਲਰੁਬਾ ਛੱਡ ਦੇਂਦੀ । ਫੇਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਉਣ ਬਾਦ ਇੱਕ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਤੇ ਸਭ ਰਲ ਕੇ ਕਰਦੇ ।

ਪਰ ਮਾਸਟਰ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਵੱਜੋਂ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤੇ ਘੱਟ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਾਂ । ਜਦ ਕਿ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੜਕੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ।

ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਗੁਲਦਸਤਾ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ । ਹਰ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਦੂਜਾ ਰਾਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਜੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ।

ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਸਟਰ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਤੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਛੱਟਾ ਭਰਾ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਏਨੀ ਖਲਕਤ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈ ਕਿ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪੁਲ ਦੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਭੀੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਬੁਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸੱਦੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਨਣ ਤੋਂ

ਬਾਦ ਦਿੱਲੀ ਸ੍ਰੀ ਸੀਸ ਗੰਜ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਦੌਰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ।

ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਵਾਹੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਸੈਕਟਰ 22 ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਨਦੀਆਂ ਵਾਹ ਵਿਛੁੜੀਆਂ', ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਾਉਣਾ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਬਾਦ ਮੈਂ ਉਲਾਂਭਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਭੈਣ ਜੀ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਆ, ਮੈਂ ਫੇਰ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਮੈਂ ਏਥੇ ਫੇਰ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਹੱਸਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ 22 ਸੈਕਟਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਘਰ, ਅੱਠ ਸੈਕਟਰ ਤੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਗਏ।

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਤੂਰ

ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ

ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਦਿਲਰੁਬਾ, ਵਾਇਲਨ ਤੇ ਸਿਤਾਰ ਅਲੌਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਰੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਸਤਾਦ ਨਵੀਂ ਪਨੀਰੀ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪਾਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸ: ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਣਖੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ, ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਿਵਾਇਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਖੋਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਤੂਰ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਸਰਮ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਜੋ ਨੇੜ੍ਹੀ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦਿਲਰੁਬਾ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੀਪਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਰੋਸ਼ਨੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਲਰੁਬਾ, ਵਾਇਲਨ, ਸਿਤਾਰ, ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ, ਤਬਲਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਹਤ ਹੋਵੇ ਸਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਹਨ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਗਹਿਰੀਆਂ ਕਰਵਟਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੀ ਜੋਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਕਲੋਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਸਿੰਘਆਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਖਨਊ ਮੌਰਸ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ਾਰਦ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਇਲਪੁਰ 41 ਚੱਕ, ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ, ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਖਾਲਸਾ ਗਰਲਜ਼ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਸਿਧਵਾਂ ਆਦਿ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ-ਏ ਸੰਗੀਤ ਟੀਚਰ ਸਰਵਿਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਰਮਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ-ਸਮਿਤੀ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਪਾਸ ਕੀਤੀ।

ਸੰਨ 1962 ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਤੇ 'ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆਲਾ' ਬੁਢਾ ਜੋਹੜ ਵਿਖੇ 1978 ਤੱਕ ਸੰਗੀਤ ਟੀਚਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਚੌਕ ਮਹਿਤਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇਹੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ।

1982 ਤੋਂ ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ

ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਸਿਰਫ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਸੀਕਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਧਾਰਨਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਹ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਨਾਲ ਘਰ ਵਰਗਾ ਪਿਆਰ, ਦਿਲ ਦਰਿਆਈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਟ ਪੁਣਾ ਕਹਿ ਲਉ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਸਰਮਾਇਆ। ਹਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਿਆਂ ਲਈ ਉਹ 'ਉਸਤਾਦ ਜੀ' ਕਰਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਤੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਿਆਲ ਮੁਤਾਬਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਵਾ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫਾਗੀ ਜੱਥਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜੱਥਾ 'ਮੁਕਤਸਰ' ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ, ਜੋ ਅੱਜ ਕੱਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਘਾੜਤ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਸਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜੋ ਕਾਫੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰੋ. ਤੂਰ ਸਾਹਿਬ 65 ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਸਮੇਂ ਉਹੀ ਲਗਨ ਹੈ। ਅਕੇਵਾਂ-ਥਕੇਵਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸਾਡੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਹੋਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਨਾਂਵੱਡਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।

ਸੁਰ-ਲਿਪੀ (Notation) ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

- (ੳ) ਕਿਸੇ ਸੁਰ ਤੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਠਹਿਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—ਸਾ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ।
- (ਅ) ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦੋ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਇਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠੇ ਅੱਧੇ ਚੰਦ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—ਸਾਰੇ ਗਮ ਪਧ ।
- (ੲ) ਇੱਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਸਾਰੇਗਮ, ਰੇਗਮਪ, ਗਮਪਧ” ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਚੰਦ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਠਹਿਰਾਉ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—
ਸਾਰਗਮਪਧ ਰੇਗਮਪਧਨੀ ਜਾਂ ਸਾਰੇਗਮਧਨੀਸਾਂ ।
- (ਸ) ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਦੋ ਸਮਾਨ ਭਾਗ ਬਣਾਉਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਅੱਧਾਂ ਵਿਰਾਮ ਜਾਂ ਕੌਮੇ “ , ” ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਕੌਮੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਸ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—ਧ, ਨੀਸਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ $\text{ਧ} = 1/2$ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਨੀਸਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ $1/4$ ਮਾਤਰਾ ।
- (ਹ) ਸੁਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਦੀਰਘ (ਲੰਬਾ) ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਡੈਸ਼ਾਂ (— —) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਸੁਰ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਡੈਸ਼ ਹੋਣ ਉਤਨੀਆਂ ਹੀ ਮਾਤਰਾਂ ਉਸ ਤੇ ਠਹਿਰਾਉ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—ਸਾ - - ਰੇ ਗ, ਪ- - ਰੇ ਧ ਸ - - । ਅਰਥਾਤ ਸਾ ਤੇ ਦੋ, ਪ ਤੇ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਸਾ ਤੇ ਚਾਰ ਮਾਤਰਾਂ ਠਹਿਰਨਾ ਹੈ ।
- (ਕ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਵਗ੍ਰਾਹ (s) ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—ਸਾ s ਧੋ s ਰਾ s s ਮ ਆਦਿ ।
- (ਖ) ਸੁੱਧ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ :—ਸਾ ਰੇ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ।
- (ਗ) ਕੋਮਲ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਇਕ ਲਕੀਰ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—ਰੇ ਗੁ ਧੁ ਨੀ ।
- (ਘ) ਤੀਬਰ ਮੱਧਿਅਮ ਸੁਰ ਤੇ ਖੜੀ ਲਕੀਰ (।) ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :—ਮੇ ।

ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ

ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਇਕ ਹੋਏ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਲਗਭਗ 1884 ਈ. ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਕਿਰਾਨਾ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੀ ਕਿਰਾਨਾ ਸੰਗੀਤ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ।

ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵੀ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਸਨ । ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੇ ਖਾਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਗਾਇਕ ਸਨ । ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਵਿੱਚ ਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਅਜੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਧਰਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਗਾਇਕ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਫੈਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੜੌਦਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰੀ ਗਾਇਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਹ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬੜੌਦਾ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ।

ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 1913 ਈ. ਵਿੱਚ ਪੂਨਾ ਵਿਖੇ ਆਰੀਆ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ । ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿੱਤੀ । ਗਰੀਬ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਖਰਚ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਵੀ ਖੋਲੀ । ਪਰ ਕੁੱਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ 1920 ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ । ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਿਰਜ਼ਾ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ।

ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਕਣ ਅਤੇ ਮੀਂਡ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਆਲਾਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ । ਤਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜ ਅਤੇ ਬੋਲਤਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਅ-ਵੰਡ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ । ਸਰਗਮ ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁਕਾਰ ਰਹੇ ਹੋਣ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਭਾਵਨਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ ।

ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਨੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ । ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹੀਰਾਬਾਈ ਬੜੌਦੇ ਕਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਰਸਵਤੀ ਮਨੇ, ਮਲਕਾ-ਏ ਮੌਜੀਕੀ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰੋਸ਼ਨਆਰਾ ਬੇਗਮ ਦੇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਈ ਗੰਧਰਬ, ਬਹਿਰੇ ਬੁਆ ਤੇ ਸੁਰੇਸ਼ ਬਾਬੂ ਮਾਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ 27 ਅਕਤੂਬਰ 1937 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ।

पंजाब के संगीत घराने

—डॉ. डी. एस. नरूला

(गतांक के आगे)

हरिदास जी के शिष्य थे और उन्हीं से शिक्षा लेकर पंजाब आये। आदि पुरुष एक होते हुए भी विभिन्न घराने अस्तित्व में आये, यह बात हैरानी जनक है। (२३)

कहा जाता है कि मुहम्मद शाह रंगीला भी एक बार यहां के संगीतकारों को सुनने आया था और प्रभावित होकर अपनी प्रसन्नता से (७४) गांवों की आमदन यहां के अध्यात्मक गुरु शामी शाह को भेंट कर दी थी, अनेकों दिवानों का मत है कि शामी शाह से शाम चुरासी का नाम वहां के संगीतकारों ने अपने घरानों के लिए प्रयोग किया। प्रत्येक वर्ष शामी शाह की मजार पर एक मेला लगता है और प्रसिद्ध संगीतकार वहां पर अपनी हाजरी भरने आते हैं।

“पंडित दलीनचन्द्र वेदी के मतानुसार इस घराने के संगीतकारों ने सूरजखां और चांद के इलावा बंजू बखरा से भी संगीत शिक्षा ली। साईं करीम बंश इस घराने के प्रवीण ध्रुपद गायक थे। इनके समकालीन बाबा इनायतअली खां वीणा वादन के प्रसिद्ध कलाकार थे। यह दोनों आम तौर पर जुगलबंदी गायन अथवा वादन में प्रस्तुत करते थे। (२४)

इस घराने के प्रसिद्ध कलाकार :

- १) उस्ताद नज़ाकत अली तथा सलामत अली खां।
- २) मास्टर रतन ३) ओम प्रकाश।

नज़ाकत अली सलामत अली :

शाम चुरासी घराने में सब से अधिक लोकप्रियता इन दोनों गायक वन्धुओ को प्राप्त हुई। हिंद पाक विभाजन के पश्चात् यह दोनों भाई पाकिस्तान चले गये परन्तु देशों के विभाजन से कभी कला नहीं बंटती। शाम चुरासी घराने के संगीतकारों के प्रति भारतीय श्रोताओं में आज भी आकर्षण है। यही कारण है कि अनेकों बार दोनों भाईयों की जुगलबन्दी का रस भारतीय श्रोताओं ने लिया। दोनों की जुगलबन्दी बड़ी चमत्कारपूर्ण बेमिसाल तैयारी और भावपूर्ण गुणों के लिये प्रसिद्ध है। आजकल

सलामतअली अपने पुत्र शराफतअली के साथ जंगलबन्दी प्रस्तुत करते हैं उ. नजाकतअली का जन्म १९३४ और सलामतअली का जन्म १९३२ इ. में हुआ। (२५)

मास्टर रतन

शाम चुरासी घराने में से जैसे पश्चिमी पंजाब (पाकिस्तान) के सलामतअली-नजाकतअली के प्रसिद्धि प्राप्त हुई, उसी प्रकार पूर्वी पंजाब में मास्टर रतन को लोकप्रियता मिली। इनका जन्म जिला कपूरथला के गांव (फगवाड़ा के नजदीक) १० नवम्बर, १९१४ को हुआ। आरंभिक संगीत शिक्षा इन्हें अपने पिता श्री पूर्णचन्द्र अहमद बख्श फिलौर वाले से हुई। बाद में इन्होंने उस्ताद अहमद बख्श और मौला बख्श से भी कुछ समय तालीम ली। तेरह वर्ष की आयु में इन्होंने मंच प्रदर्शन आरम्भ किया (२६)

१९२०-३-७५ को सेंट्रल लायब्रेरी हाल में आर्टिस्ट यूनियन लुधियाना की ओर से इन्हें सम्मानित किया गया। (२७)

इनके शिष्यों में श्री ओम प्रकाश, प्रो. हरिदेव, तथा वजीरचन्द के नाम प्रसिद्ध हैं।

श्री ओम प्रकाश मोहन आकाशवाणी केन्द्र दिल्ली हैं हरमोनियम वादक हैं, पर सितार और दिलरुबा भी अच्छा बजाते हैं। प्रो. हरिदेव कमला नेहरू गर्ल्स कालेज फगवाड़ा में प्रध्यापक हैं और वजीरचन्द जी विभिन्न आकाशवाणी केन्द्रों से सितार वादन प्रस्तुत करते हैं। इस प्रकार शाम चुरासी घराना अपने उन्नति के शिखर के बाद अब अंतिम अध्याय की पूर्ण आहुति की ओर अग्रसर हैं। शामीशाह का बंश अभी चला आ रहा है। और उनके दहादारों का पता यह है — एफ. ए. रहमान, निम्नी रोड डाकखाना डालनवाल, देहरादून, भारत सरकार की पाबंदियों के कारण पाकिस्तान में इस घराने के लोगों ने एक आरजी मजार रावलपिंडी में शाम चुरासी के नाम बनवाया है जहां प्रत्येक वर्ष जियारत एवं वार्षिक संगीत सभा होती है। (२७)

शाम चुरासी के घराने की विशेषताएँ

- १) ध्रुवपद्म गायकी की आरंभिक शिक्षा।
- २) ख्याल और ठूमरी में प्रवीणता।
- ६) लंबी, सपाट, दानेदार, अलंकारिक तानों का प्रयोग।
- ४) कण, खटके, मुरकी, एवं कंठ की सरारी का विकास।

कसूर घराने की विशेषताएं :—

- १) बंदिश के वालों में संक्षिप्तता एवं स्पष्टता ।
- २) लोक धुनों पर आधारित बंदिशों की गायकी ।
- ३) ठुमरी व खयाल की और झुकाव ।
- ४) सूफी काव्य । (काफी) में रुचि ।
- ५) कण्ठ की सूक्ष्मता पर ध्यान ।
- ६) बाद्य संगीत में प्रवीणता ।
- ७) दूसरे घरानों के गुणों को ग्रहण करने की प्रवृत्ति ।

तलवंडी घराना

इस घराने के संगीतकार भी अपना संबंध सूरज खां एवं चांद खां से जोड़ते हैं । पंजाब के ध्रुवपद घरानों में सबसे प्राचीन है सूरज खां-चांद खां (दिवाकर-सुधाकर पंडित) दोनों स्वामी हरि दास के शिष्य थे । इन के पजाबी होने में कोई संदेह नहीं था । क्योंकि गुरु से विद्या लेकर शिष्य सदैव अपने देश (इलाके) को ही जाता है । एक लेखक ने विश्वासपूर्ण शब्दों में इसका निवास स्थान खैराबाद बताया है जो कि आधुनिक पंजाब में है । (३२)

दिवाकर पंडित एवं सुधाकर पंडित ने इस्लाम धर्म क्यों स्वीकार किया इसकी जानकारी नहीं मिलती । उस काल के कलाकारों में धर्म परिवर्तन साधारण बात थी । हैरानी की बात है कि ब्रह्मण वंश के तन्ना मिश्र स्वामी हरिदास जैसे गुरु के अंग-संग रहने के बावजूद भी मियां-तानसेन हो गये । शायद मुसलिम शासन की वजह से, मान्यता एवं प्रसिद्धि के लिए अनेकों संगीतकारों ने ऐसा किया । (३३)

प्रसिद्ध संगीतकार श्री दलीपचन्द्र जी बेदी ने एक मॉट वार्ता में बताया कि पंजाब में तलवंडी शब्द लगभग दो दर्जन गांवों के नाम से जुड़ा हुआ है । उपरोक्त गायक कौन सी 'तलवंडी' के थे, इसका निर्णय अभी तक निश्चित रूप से नहीं हुआ । लुधियाना के नजदीक तलवंडी रायकोट और तलवंडी बदलगड़ नाम के गांव धर्म परिवर्तन द्वारा बने मुसलमान वास्तव में हिंदुओं के गांव थे । यहां के कलाकार ध्रुवपद गायकी में प्रसिद्ध थे । फरीदकोट और जीरा के रास्ते में एक 'भाई की तलवंडी' है, पर यहां कोई संगीत परंपरा नहीं है । पाकिस्तान में 'रायभोय की तलवंडी' है । वहां की संगीत परंपरा का संबंध गुरु नानक देव तथा भाई मरदाना (मीरासी रवाबी) के साथ है । इस घराने के प्रसिद्ध कलाकार लज्जु खां, मौलाबरश, मौला दादखां, बुगर खां, मुबारक अली खां, और गुरवाणी-संगीत के क्षेत्र (क्रमशः)

कसूर घराने की विशेषताएं :—

- १) बंदिश के वालों में संक्षिप्तता एवं स्पष्टता ।
- २) लोक धुनों पर आधारित बंदिशों की गायकी ।
- ३) ठुमरी व खयाल की और झुकाव ।
- ४) सूफी काव्य । (काफी) में रुचि ।
- ५) कण्ठ की सूक्ष्मता पर ध्यान ।
- ६) बाद्य संगीत में प्रवीणता ।
- ७) दूसरे घरानों के गुणों को ग्रहण करने की प्रवृत्ति ।

तलवंडी घराना

इस घराने के संगीतकार भी अपना संबंध सूरज खां एवं चांद खां से जोड़ते हैं । पंजाब के ध्रुवपद घरानों में सब से प्राचीन है सूरज खां-चांद खां (दिवाकर-सुधाकर पंडित) दोनों स्वामी हरि दास के शिष्य थे । इन के पंजाबी होने में कोई संदेह नहीं था । क्योंकि गुरु से विद्या लेकर शिष्य सदैव अपने देश (इलाके) को ही जाता है । एक लेखक ने विश्वासपूर्ण शब्दों में इसका निवास स्थान खैराबाद बताया है जो कि आधुनिक पंजाब में है । (३२)

दिवाकर पंडित एवं सुधाकर पंडित ने इस्लाम धर्म क्यों स्वीकार किया इसकी जानकारी नहीं मिलती । उस काल के कलाकारों में धर्म परिवर्तन साधारण बात थी । हैरानी की बात है कि ब्रह्मण वंश के तन्ना मिश्र स्वामी हरिदास जैसे गुरु के अंग-संग रहने के बावजूद भी मियां-तानसेन हो गये । शायद मुसलिम शासन की वजह से, मान्यता एवं प्रसिद्धि के लिए अनेकों संगीतकारों ने ऐसा किया । (३३)

प्रसिद्ध संगीतकार श्री दलीपचन्द्र जी बेदी ने एक मंट वार्ता में बताया कि पंजाब में तलवंडी शब्द लगभग दो दर्जन गावों के नाम से जुड़ा हुआ है । उपरोक्त गायक कौन सी 'तलवंडी' के थे, इसका निर्णय अभी तक निश्चित रूप से नहीं हुआ । लुधियाना के नजदीक तलवंडी रायकोट और तलवंडी बदलगड़ नाम के गांव धर्म परिवर्तन द्वारा बने मुसलमान वास्तव में हिंदुओं के गाँव थे । यहाँ के कलाकार ध्रुवपद गायकी में प्रसिद्ध थे । फरीदकोट और जीरा के रास्ते में एक 'भाई की तलवंडी' है, पर यहाँ कोई संगीत परंपरा नहीं है । पाकिस्तान में 'रायभोय की तलवंडी' है । वहाँ की संगीत परंपरा का संबंध गुरु नानक देव तथा भाई मरदाना (मीरासी रबाबी) के साथ है । इस घराने के प्रसिद्ध कलाकार लज्जु खां, मौलाबख्श, मौला दादखां, बुगर खां, मुबारक अली खां, और गुरवाणी-संगीत के क्षेत्र (क्रमशः)

ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਸੁਣਿ ਵਡਭਾਗੀਆ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਰਾਮ ॥
ਜਿਨ ਕਉ ਕਰਮਿ ਲਿਖੀ ਤਿਸੁ ਰਿਚੈ ਸਮਾਣੀ ਰਾਮ ॥
ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹੀ ਜਾਣੀ ਜਿਸੁ ਆਪਿ ਪ੍ਰਭੁ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ॥
ਅਮਰੁ ਥੀਆ ਫਿਰਿ ਨ ਮੁਆ ਕਲਿ ਕਲੇਸਾ ਦੁਖ ਰਹੇ ॥
ਹਰਿ ਸਰਣਿ ਪਾਈ ਤਜਿ ਨ ਜਾਈ ਪ੍ਰਭ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮਨਿ ਤਨਿ ਭਾਣੀ ॥
ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਗਾਈਐ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ॥੩॥

(ਪੰਨਾ 545)

ਅਰਥ :—ਹੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ! ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਦਾ ਸੁਣਿਆ ਕਰ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਉਸ (ਵਡ-ਭਾਗੀ) ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਕਿਰਪਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬੰਦੇ ਅਕੱਥ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਜੇਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਂਦਾ ਹੈ) ਉਹ ਅਟੱਲ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੜ ਕਦੇ ਆਤਮਕ ਸੌਂਤ ਨਹੀਂ ਸਹੋੜਦਾ, ਉਹ (ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ) ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਕਲੇਸ਼ ਝਗੜੇ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੇਹੜਾ ਕਦੇ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ—(ਹੇ ਭਾਈ !) ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਬਾਣੀ ਸਦਾ ਗਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। 3।

ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ

ਪ੍ਰੋ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚਯ

ਰਾਤੀਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਹਾਗੜਾ ਬੜਾ ਮਧੁਰ ਰਾਗ ਹੈ। ਬਿਹਾਗੜਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੋ ਰਾਗਾਂ-ਬਿਹਾਗ ਅਤੇ ਖਮਾਜ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਬਿਹਾਗੜੇ ਨੂੰ ਬਿਹਾਗ ਦਾ ਉਪ-ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬਿਹਾਗ ਦੇ ਹੀ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਬਿਹਾਗ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਖਮਾਜ ਦੀ "ਗਮ ਪ ਧ ਨੀ ਧ ਪ" ਸੁਰ ਸੰਗਤਿ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਹਾਗੜੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਮੱਧਿਅਮ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਨਿਸ਼ਾਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਨਿਸ਼ਾਦਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿਹਾਗੜੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਹਾਗੜੇ ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭ ਅਤੇ ਧੈਵਤ ਵਰਜਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਜਾਤੀ ਐਡਵ-ਸੰਪੂਰਣ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸ਼ਾਡਵ-ਸੰਪੂਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਿਹਾਗੜਾ ਦੇ ਆਰੋਹ-ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਸੁੱਧ ਨਿਸ਼ਾਦ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ "ਸਾਂ ਨੀ ਪ, ਨੀ ਧ ਪ, ਗ ਮ ਗ" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਨਿਸ਼ਾਦ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਾਦੀ ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁੱਧ ਨਿਸ਼ਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਵਾਂਗ ਵਾਦੀ ਰਾਗ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬਿਹਾਗੜਾ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮੱਧਿਅਮ ਤੇ ਠਹਿਰਾਓ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਰੋਹ :—ਸਾ ਗ, ਮ ਪ ਨੀ ਸਾਂ

ਅਵਰੋਹ :—ਸਾਂ ਨੀ ਧ ਪ, ਨੀ ਧ ਪ, ਗ ਮ ਗ, ਪ ਮ ਗ, ਰੇ ਸਾ।

ਮੁੱਖ ਅੰਗ :—ਨੀ ਧ ਪ, ਗ ਮ ਗ, ਪਾ ਮਾ ਗਾ, ਰੇ ਸਾ।

ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਹ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਇਉਂ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਆਰੋਹ :—ਨੀ ਸਾ ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ਧ ਪ, ਗ ਮ ਪ ਨੀ ਸਾਂ,

ਅਵਰੋਹ :—ਸਾਂ ਨੀ ਧ ਪ, ਨੀ ਧ ਪ, ਪ ਮ ਪ ਗ, ਮ ਗ ਰੇ ਸ।

ਮੁੱਖ ਅੰਗ :—ਗ ਮ ਪ ਧ ਨੀ ਨੀ ਧ ਪ, ਗ ਮ ਗ, ਰੇ - ਸਾ।

ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ

ਪ੍ਰੋ: ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ

ਤਿੰਨ ਤਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਣਿ ਵਡਭਾਗੀਆ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਰਾਮ (545)

ਸਥਾਈ :—

--- ਗਾਮਾ
 s s s ਸੁ s
 0
 ਮਾਗ ਮਾ ਗ -
 ਆ s s s s
 ਮਾ ਮਾ ਸਾ ਗਾਮਾ
 ਮਾ s s ss
 ਅੰਤਰਾ :—

ਰੇਗਾ ਸਾ ਗਾ ਮਾ
 ss ਲਿ ਵ ਝ
 3
 ਗਾਮਾ ਰੇਗਾ ਸਾ -
 ਹ s ss ਰ s
 ਰੇਗਾ ਸਾ ਗ ਮਾ
 ss ਮ ਵ ਡਾ

ਨੀ ਧਾ ਪਾ -
 ਭਾ s s s
 ×
 ਨੀ ਸਾ ਗਾ ਮਾ
 ਅੰ ਮ ਰ ਤ
 ਭਾਗੀਆ

ਪਾ ਧਾ ਨੀ ਪਾ
 ਗੀ s s s
 2
 ਪਾ ਧਾ ਨੀ ਪਾ
 ਬਾ s ਨੀ s

ਪਾ ਪਾ ਨੀ ਪਾਨੀ
 ਜਿ ਨ ਕ ਉ s
 ×

ਸਾਂ ਸਾਂ ਸਾਂ ਸਾਂ
 ਕ s ਰ ਮ
 =

ਗਾਂ ਗਾਂ ਗਾਂ ਮਾਂ
 ਲਿ s s s
 0
 ਗਾ ਮਾ ਮਾ ਗਾਮਾ
 ਰਾ s s ss
 0

ਸਾਂ ਰੇਂ ਸਾਂ -
 ਖੀ s s s
 3
 ਰੇਗਾ ਸਾ ਗਾ ਮਾ
 ਮ s s ਵ ਡ
 3

ਪ ਰੇ ਸਾਂ ਨੀ
 ਤਿ ਸ ਰਿ ਢੇ
 ×
 ਭਾਗੀਆ

ਪਾ ਧਾ ਨੀ ਪਾ
 ਸ ਮਾ ਨੀ s
 2

ਨੋਟ :—ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਅੰਤਰੇ ਤੇ ਹੀ ਗਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ।

The Other Side

Gurbachan Singh

In The View point published in the 'Amrit Kirtan', Oct. 1989 issue, I could depict only one side of the picture. In order that the devotees are able to have greater opportunities to listen to singing of Gurbani by devoted singers. The whole picture has to be analysed in its complete perspective. It is beyond doubt that to impregnate the doctrine of Sikhism and teachings of the Gurus in to the minds of common people, the best possible way is through Kirtan of Gurbani. The Gurus gave us their word through poetry which was recited in different Ragas to fascinate the listeners. The institution of Kirtan has to be made easily reachable to Commoners.

To achieve this objective, a lot has to be done by the 'Sangat' at large and by the Sikh organisations in particular. The professional Ragis too are social beings. They have some minimum worldly needs. They have to bring up their families like others. The cost of living is fast going up. They too need more money. I am not suggesting that they secure more money by means fair or foul. We have to devise some rational and practical means to strike a happy balance between the extremes. Below are discussed some remedial steps that might check the deteriorating trends. While discussing the situation it has to be kept in mind that singing of Gurbani and its listening by the devotees is never to be considered business-like. It has to be done with reverence by both.

Where as the Gurbani singers should not make collecting more money as the sole objective of their professional competence, it is imperative

*Note : S. Gurbachan Singh has expressed his views on the subject of relationship between Ragis and the audience in two articles published in Oct. 1989 and Dec. 1989 issues of the Amrit Kirtan. We invite our readers to participate in a discussion on the subject in Viewpoint and 'The Other Side'.

that the Gurbani lovers', the sikh organisations and institutions also maintain the dignity and respect of the Ragis. Their worldly needs too have to be kept in mind. While making offerings, persons who arrange Kirtan have to be realistic. A Ragi who does not settle the terms before agreeing to give a performance, should not be left at a disadvantage. While making an offering to the Ragis, a few considerations have to be kept in mind. Ordinarily there are three or four persons who form a Ragi Jatha. They have to incur some expenditure on the means of conveyance used by them if not provided to them. They bring their musical instruments which are quite costly. Their performance and professional competence have also to be kept in mind. About two decades back an above average Ragi Jatha was offered Rs. 101/-. Keeping in view the high cost of living, Rs. 500/- should be offered to an above average Ragi Jatha. If the 'Jatha' is invited from out station, the expenditure incurred on travelling by the Ragis has also to be kept in mind. Of course there could be some variation in the offerings depending on the performance of the Ragis and the occasion for which the Ragis have been requested to give a performance.

There is too much extravagance on occasions like marriages. Wine is seen flowing freely. Currency notes are scattered on the road after circulating them over the heads of the relatives who give a performance of dance at the head of a marriage party. Lot of money is spent on serving food and other festivities. So offering to the Ragis also should be made with a large heart to maintain their dignity.

There can be no mathematical formula to fix up the amount to be offered to the Ragis who perform the ceremony. Yet the individuals and organisations that arrange kirtan, can work it out on the above considerations. If the Ragis lead a dignified life they can give better performance. But let not their ambitions go sky high. Do not encourage them to expect 2000 to 3000 rupees for a single performance. They will shed their love for Gurbani. They would sing it only for money. Ragis have not to act as ordinary human beings. They are revered as saints and sages.

Some times, some people fix up more than one Ragi Jatha for the same function and for the same time, probably to ensure that at least one

Ragi Jatha would be present at the function. But this puts the **Ragis** in an awkward position. If the fixture is cancelled at the last moment, in addition to the monetary disadvantage, the **Ragi** can develop an inferiority complex that would mean a great loss not to the individual alone but to the society as a whole. If any **Ragi Jatha** does not turn up at the appointed time, the fact should be advertised so that the individuals and organisations could evaluate the ethical values of such **Ragis**.

Another fact, which is probably considered minor has a great bearing on the morale & proficiency of a **Ragi**. On **Kirtan Darbars** or on **Gurpurb** celebrations, more than one **Ragi Jathas** are invited to give their performance according to a time schedule. But during actual performance the time table is readjusted on the request of certain **Ragis** or by the convenience of the organisers. It is the responsibility of the organisers to stick to the time schedule so that no **Ragi** feels inferior or discriminated of a less important **Ragi**.

In building up high traditions, the Sikh organisation like **S.G.P.C.**, **Chife Khalsa Dewan**, **Guru Nanak Foundation**, **Guru Gobind Singh Foundation**, **Gurdwara Committees**, **Gurpurb Celebration Committees** and other such organisation have to be very discreet. They should treat all the invited, **Ragis** at par. They should not invite only those **Ragis** who have created a high value for them. Rather they should encourage and invite **Ragis** who have devotion and dignity and are less mercenary. It is certain, they would perform well and would go on improving under the patronage of such bodies. There are **Ragis** who have passions for singing **Gurbani**, but their numbers are small. Let us resort to measure that number of such **Ragis** does not fall, rather, more professionals come to their fold. The encouragement to them has to come from various organisations and individuals. Highly mercenary **Ragis** had enough of the Sun shine. Let glory come to real and selfless devoted singers of **Gurbani**.

ਸੰਗੀਤ-ਗਰੰਥ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਲੇਖਕ : ਚੰਦਰ ਕਾਂਤਾ ਖੋਸਲਾ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ-ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪੰਨੇ : 112 ਸਾਈਜ਼ 18×22×8 ਮੁੱਲ : 6 ਰੁ: 75 ਪੈਸੇ (1982)

ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ-ਬੋਰਡ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਡਿਗਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ-ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕੁੱਲ ਨੌਂ ਅਧਿਆਏ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ, ਪ੍ਰਿਕ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਓਤ-ਪੋਤ ਹਨ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੰਧਕਾਰ ਯੁੱਗ, ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ, ਰਾਮਾਇਣ-ਕਾਲ, ਮੱਧ-ਕਾਲ ਤੇ ਯੂਰਪੀਨ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਾਲ ਦਾ ਸੰਗੀਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ-ਕਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕੇਵਲ 1850 ਤੋਂ 1947 ਈ: ਤੱਕ ਹੈ।

ਆਮ ਪਾਠਕ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਬੜੀ ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਸਿਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। "ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ।" (ਜਾਨ ਈਲੀਅਟ) "ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜੇ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਤੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹੋ"-- (ਮਾਲੀਆ ਰੱਜ)। ਲੇਖਕਾ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਮਿਥਿਹਾਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਿਰਣੇ ਲਏ ਹਨ ਉੱਥੇ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਉੱਜਲ ਰੂਪ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਉੱਦਮ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਦਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ।

—ਸੰਗੀਤ ਕੌਰ

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ

ਲੇਖਕ— ਡਾ: ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ— ਹਰਸ਼ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

422/15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਕੀਮਤ— 12 ਰੁਪਏ

ਡਾ: ਫੂਲ ਚੰਦ ਮਾਨਵ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ— ਡਾ: ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਿਕਾ 'ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ' ਬਾਲ ਮਨ ਦੀਆਂ ਜਿਗਿਆਸਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਲ ਇੱਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਸ਼ਹਿਰੋਂ) ਤੇ ਬਦਲੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। 'ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ' ਰਾਹੀਂ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਹੀ ਤਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਸੰਸਕਾਰ ਭਰਨ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਜਾਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸ ਚੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹਿਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬਣਦੀ ਹੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਾਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ' ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ, ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਹੈ।

ਅੰਦਰਲੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਰੋਜ਼ਕਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਖਾਰ ਆਇਆ।

ਸੰਗੀਤ

(ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ)

ਲੇਖਕ : ਡੀ. ਐਸ. ਨਰੂਲਾ

ਪੰਨੇ : 316, ਮੁੱਲ 36.50 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਵਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਵੀ ਉਠਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਸਭ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬੜੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਰ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਬੜਾ ਯੋਗ ਫ਼ਖਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤ ਮੁਜ਼ਬ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਵਰਗੇ 'ਪਿੰਡਤਾਉ' ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਧਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਗਰਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਨਰੂਲਾ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਧਰਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

'ਸੰਗੀਤ : ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਐਮ. ਏ. ਸੰਗੀਤ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਗਲ ਸੁਰਸਪਤਕ ਅਤੇ ਸ਼ਰੁਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚਯ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਚਯ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦੀ ਜਾਤੀ, ਵਰਜਿਤ ਸੁਰ, ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰਾਂ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰੋਹ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਇਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਭਾਤਖੰਡੇ ਦੇ 'ਸਮਾਂ-ਸਿਧਾਂਤ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਮਾਂ-ਸਿਧਾਂਤ' ਐਵੇਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਪਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਿੰਨੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ

ਆਪਣਾ ਫਤਵਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਇੰਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਡਾ. ਨਰੂਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਪਦ ਜੋੜ ਤਾਂ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਕਲਾ-ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਪੰਨੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੰਗੀਤ: ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ' ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੁਕਤ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।

ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸੰਜੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਡਾ. ਨਰੂਲਾ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਸਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਰੰਜਾਮ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾਡੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ

ਸਮਾਚਾਰ

ਦਿੱਲੀ - ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਨਕ ਪਿਆਓ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਵਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਵਾਨ ਸਜਾਏ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਚੋਲਾ ਰਾਮ ਆਦਿ ਰਾਗੀ ਜੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ।

ਗਿਆਨੀ ਖਜਾਨ ਸਿੰਘ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਢਾਈ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ।

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਹੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲੈਕਚਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ।

ਸ਼ਿਮਲਾ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੁਖਆਸਨ ਸਥਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਵਾਨ ਸਜਾਏ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ: ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਸੇਵਕ ਜੱਥਾ ਸੈਕਟਰ 27 ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ।

ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਲਈ ਸੈਕਟਰ 27 ਦੀ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਾਮਿਆਨੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੈਕਟਰਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਤ ਫੇਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਥੇ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਸੈਕਟਰ 30, 19, 7 ਤੇ 20 ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ।

ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਸਵੇਰੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਦੋ ਵਜੇ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੌਢੀ, ਭਾਈ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ), ਭਾਈ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਫੱਕਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੰਗੀਤ ਸਭਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਗੀਤ ਸਭਾ ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ : ਦੂਜਾ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਥਾਨਕ ਗੁਰਮਤਿ ਸੇਵਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੈਕਟਰ 34 ਵਿਖੇ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਮਰ ਵਰਗ ਦੇ 440 ਸਕੂਲੀ ਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ । ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਮੁਹਾਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ । ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਹਾਰਸ਼ਟਰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਪੁੱਜਿਆ । ਨਤੀਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੇ :

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗਰੁੱਪ ਪਹਿਲਾ (ਉਮਰ 6-12 ਸਾਲ) : ਬੱਬਨ ਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਡੇਰਾ ਬਸੀ— ਅੱਵਲ ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ, ਡੇਰਾ ਬਸੀ—ਸੈਕਿੰਡ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੁਨੀਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਤੀਜਾ ਸਥਾਨ ।

ਗਰੁੱਪ ਦੂਜਾ (ਉਮਰ ਵਰਗ 12-18 ਸਾਲ) : ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਗੀਤਿੰਦਰ ਫੂਲ ਕੌਰ ਤੇ ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਰਜੋਤ ਕੌਰ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਤੀਸਰਾ ਸਥਾਨ ਸੋਨੀਆ ਰਾਠੌਰ ਤੇ ਗੁਣਚਨ ਪੁਨਾਨੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ।

ਗਰੁੱਪ ਤੀਜਾ (ਉਮਰ 18-22 ਸਾਲ) : ਅੱਵਲ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਐਮ.ਸੀ.ਐਮ. ਡੀ.ਏ.ਵੀ, ਕਾਲਜ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ: ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਸੈਕਟਰ 11, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਸਥਾਨ ਸੁਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢੋਡੀ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਸੈਕਟਰ 42 ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਸਥਾਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਐਡ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਛੋਟੇ ਉਮਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ; ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਕਾਲ ਅਕਾਦਮੀ, ਬੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਰਵਹਿਤਕਾਰੀ ਮਾਡਲ ਸਕੂਲ ਸੈਕਟਰ 15, ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਮੁਹਾਲੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਸਥਾਨ ਮੁਹਾਲੀ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤੀ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ।

ਜੇਤੂਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵੰਦਣ ਦੀ ਰਸਮ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਚੇਅਰ-ਪਰਸਨ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸੀਤਲ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ।

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ; ਸ੍ਰ. ਕਰਨਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਕੋਠੀ ਨੰ. 2507, ਸੈਕਟਰ 35 ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਰੱਖੇ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਦੇ ਭੱਗ ਉਪਰੰਤ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਸਮਾਗਮ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਗੀਲਾ, ਤਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਪਰਮਜੋਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ, ਭਾਈ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਅ ਦਿ ਰਾਗੀ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ ।